

GRADUONIMIYA HODISASI VA UNING O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TADQIQIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

Fayzullayeva Mohinur Nodirjon qizi
SAMDUKF,

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15600101>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-May 2025 yil

Ma'qullandi: 28-May 2025 yil

Nashr qilindi: 31-May 2025 yil

KEYWORDS

*graduonimiya, gradatsiya,
darajalovchi birlik,
ekspressivlik, semantika, o'zbek
tili.*

ABSTRACT

Mazkur maqolada graduonimiya hodisasi va uning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi bilan bog'liq nazariy va amaliy jihatlar tahlil qilinadi. Graduonimiy birliklarning til tizimidagi o'rni, semantik va pragmatik xususiyatlari, ularning darajalanuvchanlik (gradatsiya) tamoyillari asosida shakllanishi haqida mulohazalar bildiriladi.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda semantik tizimni chuqur o'rganish til birliklarining ichki tuzilmasini anglashda muhim vosita hisoblanadi. Til birliklarining intensivlik darajasi, ularning semantik o'zgaruvchanligi va emotsional yuklamasi bo'yicha tahlili graduonimiya (lotincha gradus – daraja, bosqich so'zidan olingan) doirasida amalga oshiriladi. Bu tushuncha tilshunoslikda nisbiylik, kuchayish yoki kamayish darajasini ifodalovchi nominativ birliklarning o'zaro bog'liqligi va tizimlilikini anglatadi.

Graduonimiya asosan sifatlarga, ravishlarga, sonlarga va boshqa semantik kategoriya birligiga mansub so'zlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Tilshunoslikda bu hodisa Rossiya va Yevropa tilshunoslari tomonidan ancha oldin o'rganilgan bo'lsa-da, o'zbek tilshunosligida hali bu boradagi tadqiqotlar cheklangan.

Graduonimiya ilk bor rus tilshunosligida ko'proq e'tiborga olingan bo'lib, N.D. Arutyunova, I.V. Arnold, E.S. Kubryakova kabi olimlar bu hodisani semantik darajalanuvchanlik nuqtayi nazaridan tahlil qilganlar. Bu hodisaga ko'ra, til birliklari muayyan semantik maydon ichida intensivlik darajasi bilan farqlanadi, masalan: katta – juda katta – ulkan – bahaybat kabi.

O'zbek tilshunosligida sifati darajalari mavzusi juda ko'p olimlarning izlanishlariga sabab bo'lgan, jumladan: V.Vinogradov, A.Kononov, A.G'ulomov,

G'.Abdurahmonov, Sh.Rahmatullayev, H.G'.Ne'matov, M.Sodiqova, A.Hojiyev, O.Bozorov, Z.Djumabayeva, G'.Rahmonov; o'zbek va rus tillaridagi darajalar – X.Yoqubova, darajalarning affiksli va affikssiz fe'l shakllari tasnifi – S.Ferdaus, fe'llarda daraja – M.Mirtojiyev, S.Mahmatqulovlar tomonidan tadqiq etilgan.

O'zbek tilida daraja kategoriyasi dastavval aniqlangan so'z turkumi hisoblangan sifat tarixan maxsus morfologik ko'rsatkichga ega bo'lmagan, u mustaqil so'z turkumi kabi ham mavjud bo'lmagan, keyinroq ot turkumidan kelib chiqqan va rivojlangan. Muayyan shakllar ot va sifat uchun mushtarak hisoblangan, yana boshqa birlari faqat sifatgagina tegishli bo'lib,

keyingi davrlarda taraqqiy etmagan. Turkiy tillar rivojlanib borish jarayonida belgi ifodalovchi bir

qator tub va yasama soʻzlar, yasovchi affikslar mavjud boʻlib, turkiy tillardagi sifat darajalari belgining ortiqligiga ishora etsa – sintaktik (juda chiroyli), belgining ozligiga ishora etsa – morfologik (kichikroq) yoʻl bilan hosil qilinishi isbotlangan.

R.Qoʻngʻurov sifat yasovchi morfemalardagi sinonimiya, sifat darajalari belgini chogʻishtirib ifodalashi, sifat leksemalarning ifoda semalaridagi konnotatsiya masalasi, yaʼni uslubiy maʼnolarini daraja hosil qiluvchi affikslar, sinonimik qatordagi leksemalarni maʼno nozikliklarini farqlovchi, shu leksemaning muayyan nutqiy vaziyatda anglatadigan konnotativ maʼnosini uslubiy maʼno tarzida oʻrgangan, shu bilan bir qatorda qaramoq feʼlining turli: alang-jalang → jovdir-dovdir qaramoq → ola-kula → dovdir-jovdir → moʻlt-moʻlt → gʻilt-gʻilt →

jovdirab → alanglab → baqrayib → angrayib → xoʻmrayib → ishshayib → tikrayib → adrayib qaramoq; yigʻlamoq feʼlining quyidagi: uv yigʻlamoq → uvvos tortib yigʻlamoq → piqqillab yigʻlamoq → hoʻngrab yigʻlamoq → oʻkrab yigʻlamoq → ingalab yigʻlamoq → bagʻillab yigʻlamoq → pix-pix yigʻlamoq → chirillab yigʻlamoq maʼnolarini keltirgan⁷².

Oʻzbek tilshunosligida baʼzi soʻzlar sifat darajalariga oʻxshab kuchli va emotsional belgini ifodalashi, sifatdagi darajani maxsus grammatik kategoriya sifatida ajratilmaganligi, grammatik kategoriyaning faqat ot va feʼlda mavjudligi oʻzbek tilshunosligi formal-funksional yondashuvning asoschisi S.Ivanov tomonidan izohlab berilgan.

M.Sodiqova orttirma darajaga belgining normal holatdan yuqoriligini koʻrsatuvchi shakl, uni hosil qilishning morfologik, leksik, leksik-semantik va fonetik usullarini tadqiq etgan, ozaytirma darajaga belgining normal darajaga yetmaganligini ifodalovchi daraja shakli, uni hosil qilish uchun affiksatsiya va leksik usullar mahsuldorligi zarurligini taʼkidlagan.

Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, I.Rasulov, X.Doniyorovlar sifatlarning oddiy darajaga munosabatini namoyon etishlari koʻzga tashlanadi: “rang-tus bildiruvchi ayrim sifatda qoʻllanuvchi –ish, –(i)mtir affikslari belgining kuchsiz darajasini anglatmasdan belgining sifat bildirgan rang-tusga moyilligini, shunga yaqinligini koʻrsatishgan: oqish, koʻkish, koʻkimtir kabi. Qora qizil, oq sariq kabix shakllarda ham xuddi shunday maʼno ifodalangan: qora qizil – qoraga yaqin (qoraga moyil) qizil; oq sariq – oqqa yaqin (oq rangga moyil) sariq”.

S.Gʻiyosov belgi darajasi hamda ijobiy boʻyoq darajasi semalarini qoʻllagan, oʻzbek, rus tillaridagi holat sifatlarining leksik-semantik xususiyatlarini sistemstruktur jihatdan tahlil etgan va sifatlarining belgini darajalash xususiyatlarida toʻxtalib, “leksik gradual oppozitsiyalar” tushunchasini tadqiq etgan (umumiy ijobiy baho: tuzuk → durust → yaxshi → ajoyib; tashqi ijobiy baho: chiroyli → koʻrkam → suluv → goʻzal → zebo).

“Grammatik kategoriyaning turkiy yodnoma asosida tadqiq etgan H.Neʼmatov qiyosiy daraja (степени сравнения – H.N.)ning maʼlum bir turkum (aniqrogʻi, sifat)ga xos boʻlgan tasniflovchi kategoriya ekanligini, lugʻaviy graduonimiyaning asoslari, koʻlamlari kabi masalalarni atroflicha tadqiq etgan.

A.Hojiyev sifat darajalari morfologik usullar bilan yasalishi, ozaytirma sifat darajasining belgilari qardosh tatar, turkman tillaridagi kabi ekanligi va sifat darajalari tasnifida belgining meʼyoriy yoki meʼyordan ortiq/kamligini ifodalash usullarining asosli berilishi, daraja koʻrsatkichlarining konnotativ maʼno aspektini tadqiq etish uchun ushbu tasnif asosida ish koʻrish maqsadga muvofiqligini taʼkidlagan.

A.Mamajonov qoʻshma gaplar gradatsiyasining oʻzbek tilida ifodalanishi

borasida mulohaza yuritib, gradatsiyaga ifodalilikni asta-sekin kuchaytirib/pasaytirib borish usuli, ushbu hodisa qo'shma gaplarning bir nechta ergash va bosh gapli konstruksiyalarini yaratishda qo'l kelishini ta'kidlab o'tgan.

U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlar darajani kategoriya sifatida talqin etib, sifatlarda ozaytirma daraja, orttirma daraja shakllari farqlanishi, uning ozaytirma va orttirma daraja yasovchisini olmagan formasi oddiy daraja deb yuritilishi va narsa belgisi ortiq-kamligi jihatidan qiyos qilinmay, balki to'g'ridan to'g'ri, bevosita belgi anglatishi, ozaytirma va orttirma darajada esa belgi ma'nosir oddiy darajada ifodalangan belgiga chog'ishtirish asosida ifodalanishi, ozaytirma daraja narsa belgisining oddiy daraja holatidan kamligi, kuchsizligini ifodalashi, morfologik ko'rsatkichi –roq affiksi ekanini ta'kidlashgan.

M.Narziyeva otlarni qarindoshlik ifodalovchi, yosh ifodalovchi hamda yuqoridagi xususiyatlarni o'zida mujassam etgan otlarga bo'lish asosida ularning barchasida gradual oppozitsiya mavjudligini ta'kidlaydi: chaqaloq → go'dak → bola (o'g'il/qiz) → o'smir → o'spirin → yigit/qiz → erkak/ayol → qariya (chol/kampir); qiz → juvon → xotin → kampir; bobo/buva/ena/buvi → ota/ona → bola/farzand/qiz/o'g'il → nevara → evara → chevara. Graduonimiya o'zbek tilida faol mavjud bo'lgan, ammo yetarlicha tadqiq qilinmagan semantik hodisalardan biridir. Uning o'ziga xos xususiyatlari, ayniqsa ekspressivlik, stilistik bo'yoq, emotsional yondashuv nuqtayi nazaridan tahlil qilinishi muhim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arutyunova N.D. "Logika i lingvistika" — M.: Nauka, 1976.
2. Kubryakova E.S. "Yadrova leksika i semanticheskiy analiz" — M.: 1997.
3. Rajabov A. "O'zbek tilining zamonaviy leksikasi" — Toshkent: Fan, 2001.
4. Karimov N. "Tilshunoslik asoslari" — Toshkent, 2020.
5. Abdullayev A. "O'zbek tilida sinonimiya" — Toshkent, 1996.

INNOVATIVE
ACADEMY